

- १०.१ मध्य आशियातील भटक्या टोळ्या
- १०.२ इंडो-ग्रीक, शक, कुशाण
- १०.३ कुशाण साम्राज्य
- १०.४ गुप्त साम्राज्य
- १०.५ वर्धन साम्राज्य
- १०.६ कर्कोटक साम्राज्य
- १०.७ व्यापार, नाणी, कला, मूर्तिशास्त्र
- १०.८ भारत - रोम व्यापार (महाराष्ट्रातील व्यापाराची केंद्रे)

मौर्य साम्राज्याच्या विघटनानंतर स्थानिक राजसत्तांच्या महत्त्वाकांक्षा बळावल्या. त्यानंतर प्रादेशिक राज्यांच्या उदयाला सुरुवात झाली. यांपैकी शुंग आणि सातवाहन राज्यांचा अभ्यास आपण मागील पाठात केला. याच सुमारास भारतावर ग्रीक, शक, कुशाण या परकीयांची आक्रमणे सुरू झाली. प्रादेशिक राज्यांच्या उदयाचा हा काळ राजकीय आणि सामाजिक संक्रमणाचाही काळ होता.

१०.१ मध्य आशियातील भटक्या टोळ्या

सिकंदराच्या मृत्यूनंतर त्याने नेमलेल्या सत्रपांनी, आपापली स्वतंत्र राज्ये प्रस्थापित केली. वायव्येकडील ग्रीक राज्यांच्या उतरत्या काळातच मध्य आशियातील भटक्या टोळ्यांनी बॅक्ट्रियावर आक्रमणे केली. या काळातील उत्तर भारतात घडणाऱ्या घडामोडींमध्ये मध्य आशियातील टोळ्यांची स्थलांतरे महत्त्वाची होती. इ.स.पू. दुसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धात पहलव (पार्थियन) आणि शक (स्किथियन) यांनी हल्ले केले. मध्य आशियातील शकांना चीनमधून आलेल्या युएची टोळ्यांनी तेथून स्थलांतर करण्यास भाग पाडले. युएची हे पशुपालक होते. या भटक्या लोकांनी स्थानिक राजांवर त्यांच्या युद्धकौशल्याच्या जोरावर वर्चस्व मिळवले आणि तेथे स्वतःची राज्ये प्रस्थापित केली.

१०.२ इंडो-ग्रीक, शक, कुशाण

इंडो-ग्रीक : वायव्य भारतातील ग्रीक सत्रपांना 'इंडो-ग्रीक' असे म्हटले जाते. भारतीय परंपरेत त्यांचा उल्लेख 'यवन' असा केला जातो. भूमध्य सागराच्या परिसरात आपले वर्चस्व प्रस्थापित करणे आणि पश्चिम व मध्य आशियातील व्यापारावर आपली पकड दृढ करणे, हे त्यांचे उद्देश होते. सेल्युकस निकेटर हा वायव्येकडील बॅक्ट्रिया प्रांताचा इंडो-ग्रीक राजा होता. इंडो-ग्रीक राजांमधील संघर्षात बॅक्ट्रिया राज्य बलाढ्य ठरले. बॅक्ट्रियाचा राजा डिमिट्रस याने इ.स.पूर्व १८० मध्ये भारतावर आक्रमण केले. त्याने तक्षशिला जिंकले. त्याची राजधानी साकल (सियालकोट) येथे होती. याच सुमारास युक्रेटायडिस या इंडो-ग्रीक राजाचे स्वतंत्र राज्य होते. अशा रीतीने वायव्य भागात दोन स्वतंत्र इंडो-ग्रीक राज्ये प्रस्थापित झाली होती. युक्रेटायडिसची राजधानी तक्षशिला येथे होती. डिमिट्रस आणि युक्रेटायडिस यांनी स्थापन केलेल्या या दोन्ही शाखांचे मिळून चाळीस इंडो-ग्रीक राजे होऊन गेले. इंडो-ग्रीकांचा इतिहास हा प्रामुख्याने त्यांच्या नाण्यांवरून समजतो. नाण्यांवरील ठसे, मजकूर, राजांचे चित्र, देवतांचे चित्र या नावीन्यपूर्ण गोष्टी ही त्यांची भारतीय नाणकपरंपरेला मिळालेली देणगी आहे.

इंडो-ग्रीक राज्याचा विस्तार पाहण्यासाठी खालील संकेतस्थळाला भेट द्या.

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Indo-Greeks_100bc.jpg

शक : शक हे मध्य आशियातून आले. बॅक्ट्रियातील ग्रीकांना हुसकावून लावून त्यांनी आपले राज्य प्रस्थापित केले. त्यांच्या वसतिस्थानास पुढे शकस्थान (शिस्तान) असे नाव मिळाले. भारतातील पहिला शक राजा म्हणजे 'मोएस' उर्फ 'मोग'. त्याने गांधार आणि पंजाब हे प्रदेश जिंकून राज्य स्थापन केले. त्याच्यानंतर आलेल्या शक राजांच्या दुर्बलतेमुळे पहलव राजा गोंडोर्फनेसने त्याचा पराभव करून भारतात आपली सत्ता निर्माण केली.

जुनागढ येथील शिलालेख

अधिक माहितीसाठी : शक राजा रुद्रदामन याची सत्ता, त्याचे सातवाहनांशी असलेले संबंध आणि त्याने सांस्कृतिक परिवर्तनाला दिलेला राजाश्रय यामुळे उल्लेखनीय ठरते. सौराष्ट्रातील जुनागढ येथील शिलालेख हा संस्कृतमधील महत्त्वाचा शिलालेख आहे. हा शिलालेख सम्राट अशोकाच्या लेखाखाली कोरलेला आहे. अशोकाचा लेख प्राकृतमध्ये तर रुद्रदामन याचा लेख संस्कृतमध्ये आहे. त्यावरून शक राजांनी संस्कृत भाषा स्वीकारली होती, असे दिसून येते. रुद्रदामनचा शिलालेख मुख्यतः मौर्यकालीन सुदर्शन तलावाच्या दुरुस्तीची नोंद करणारा आहे. सम्राट अशोकाच्या काळातील तलावाची डागडुजी रुद्रदामनने केली यावरून त्या तलावाचा दीर्घकाळ उपयोग होत होता, हे लक्षात येते. रुद्रदामनच्या प्रशस्तीमध्ये त्याच्या नर्मदा खोऱ्यातील विजयाची, सातवाहन राज्यावरील मोहिमांची आणि राजस्थानातील यौद्धेय गणराज्यावरील त्याच्या विजयाची स्तुती केलेली आहे.

पंजाबमधील शकांचे राज्य नष्ट झाले तरी त्यांची भारतात, विशेषतः पश्चिम भारतात अनेक राज्ये अस्तित्वात आलेली होती. शकांनी आपली राज्यपद्धती इराणमधील अखोमनीय व सेल्युकिड पद्धतीनुसार चालवली. त्याच्या राज्याची विभागणी सत्रपीमध्ये (प्रांत) केली होती व प्रत्येक सत्रपीवर महाक्षत्रप हा लष्करी अधिकारी नेमला जात असे. या सत्रपींची उपविभागणी करून त्यावर प्रत्येकी एक सत्रप नेमला जाई. या सत्रपांना आपले शिलालेख कोरण्याची तसेच नाणी पाडण्याची परवानगी होती. त्यावरून त्यांना पुरेशी स्वायत्तता होती, असे दिसते.

ही माहिती तुम्हांला निश्चित आवडेल :

शक हे मुख्यतः पशुपालक होते. त्यांच्या वास्तूंचे अवशेष मिळालेले नाहीत तरी त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण थडगी सापडलेली आहेत. शकांच्या मृत गटप्रमुखाबरोबर त्याचा घोडा, घोड्याचा साज आणि नेहमीच्या वापरातल्या गोष्टी दफन केल्या जात. घोडा हा शकांच्या संस्कृतीचा महत्त्वाचा भाग होता. घोड्यावर स्वार होऊन चपळतेने आक्रमण करणे, हे त्यांच्या युद्धकलेचे वैशिष्ट्य होते. खोगीर, लगाम, द्विमुखी धनुष्य यांमुळे त्यांचे युद्धतंत्र प्रभावी बनले होते.

कुशाण : मध्य आशियातून बॅक्ट्रियात आल्यावर कुशाणांनी इंडो-ग्रीकांचा प्रदेश काबीज केला. त्यांनी ग्रीकांच्या संस्कृतीचा अंगीकार केला. शकांना दक्षिणेकडे हुसकावल्यानंतर कुजुल कडफिसिस या कुशाण प्रमुखाच्या नेतृत्वाखाली युएची टोळ्या एकत्र आल्या व त्याने त्यांना हिंदुकुश पर्वतातून वायव्य भारतात आणले. त्याने स्वतःला बॅक्ट्रियाचा राजा घोषित केले. त्याची सत्ता काबूल, काश्मीरपर्यंत प्रस्थापित झाली व अशा रीतीने कुशाण सत्तेची स्थापना झाली. ही माहिती चिनी, ग्रीक व रोमन साहित्यांमधून मिळते. भारतीय साहित्यामध्ये कुशाणांचा उल्लेख 'तुखार' किंवा 'तुषार' असा केलेला आढळतो.

१०.३ कुशाण साम्राज्य

शकांप्रमाणेच कुशाणांनी देखील छोटी छोटी राज्ये जिंकल्यानंतर तिथे सत्रपी प्रस्थापित केल्या. त्यावर सत्रप (क्षत्रप) नावाचे लष्करी अधिकारी नेमले. या सर्व क्षत्रपांमधील प्रमुख म्हणून राजा स्वतःला 'राजाधिराज', 'महाराज' अशी बिरुदे लावू लागला. राजा हा ईश्वराचा अंश असतो ही कल्पना कुशाणांच्या नाण्यांवरील लेखांमध्ये प्रथम आढळते. ते स्वतःला 'देवपुत्र' असे म्हणवत असत.

अनेक शक राजांना पराभूत करून कनिष्काने सम्राटपद मिळवले. त्याने काबूलपासून पाटलिपुत्रपर्यंत व काश्मीरपासून माळव्यापर्यंत कुशाण साम्राज्य उभारले. त्याने चीनवर देखील दोनदा आक्रमणे केल्याचे उल्लेख आढळतात. मध्य आशियापासून एवढ्या दूरपर पसरलेल्या

साम्राज्याचे प्रशासन करणे अवघड होते. म्हणूनच कनिष्काने पुरुषपूर (पेशावर) आणि मथुरा अशा दोन राजधान्या स्थापन केल्या. त्याने काश्मीरमध्ये 'कुंडलवन' येथील विहारात चौथी बौद्ध धर्मपरिषद आयोजित केली होती.

कुशाणांचा शेवटचा राजा 'वासुदेव' याच्या नावावरूनच कुशाणांनी भारतीय संस्कृती आत्मसात केली होती, हे लक्षात येते. त्याच्या कारकिर्दीत कुशाणांचा ऱ्हास सुरू झाला. कुशाण साम्राज्याचे तुकडे पडून ठिकठिकाणचे सत्रप स्वतंत्र झाले. कुशाणांची सत्ता पंजाब व गांधार या प्रदेशात इ.स.चौथ्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होती.

कुशाण साम्राज्याचा विस्तार पाहण्यासाठी खालील संकेतस्थळाला भेट द्या.
https://en.m.wikipedia.org/wiki/Kushan_Empire#/media/File:Kushanmap.jpg

१०.४ गुप्त साम्राज्य

गुप्तांच्या साम्राज्याचा इतिहास छोट्या राज्यातून बलाढ्य साम्राज्यात रूपांतर कसे होते ही प्रक्रिया दर्शवणारा आहे. 'श्रीगुप्त' हा गुप्त वंशाचा संस्थापक होता. त्याच्या नावामागे 'महाराज' अशी पदवी लावलेली आढळते. त्यावरून असे लक्षात येते की तो एक मांडलिक राजा होता. त्याचा मुलगा घटोत्कच यानेही 'महाराज' हेच बिरुद लावलेले दिसते. म्हणजेच सुरुवातीचे हे गुप्त राजे मांडलिक होते. गुप्त राज्याचा विस्तार वाढवून त्याचे साम्राज्यात रूपांतर करण्याचे श्रेय पहिला चंद्रगुप्त याच्याकडे जाते. त्याच्या नावाआधी जोडलेल्या 'महाराजाधिराज' या पदवीने गुप्त राजांच्या वाढलेल्या प्रतिष्ठेची कल्पना येते. पहिल्या चंद्रगुप्ताने लिच्छवी कुळातील कुमारदेवी हिच्याशी विवाह केला. हा विवाह गुप्त राजघराण्याला राजकीयदृष्ट्या फायदेशीर ठरला. कुमारदेवीबरोबर प्रतिमा असलेले त्याचे नाणेही त्याने काढले. त्याची सत्ता मगध, साकेत (अयोध्या) आणि प्रयाग या प्रदेशांमध्ये पसरलेली होती. त्यानंतरच्या काळात गुप्त घराण्यात होऊन गेलेला प्रतिभावंत, पराक्रमी, कल्याणकारी राजा म्हणजे समुद्रगुप्त हा होय.

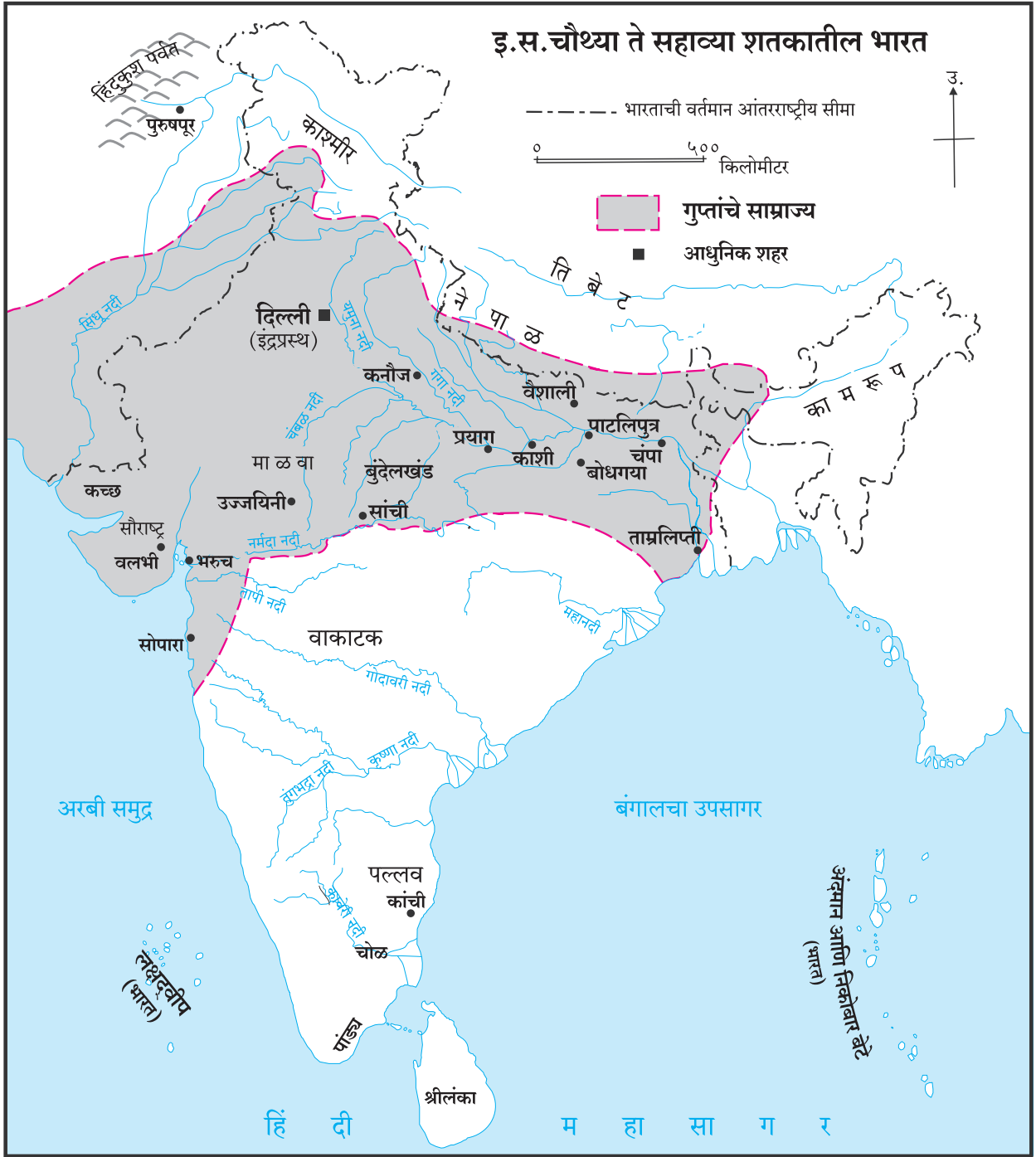
दिग्विजय करून सर्व भारत एकाच सत्तेच्या छत्राखाली आणावा अशी समुद्रगुप्ताची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याने आपल्या नाण्यांवर 'सर्वराजोच्छेत्ता' अशी

ही माहिती तुम्हांला निश्चित आवडेल :

अलाहाबाद येथील अशोकस्तंभावर समुद्रगुप्ताची सविस्तर प्रशस्ती कोरलेली आहे. ही प्रशस्ती त्याच्या कारकिर्दीची माहिती देणारे लिखित साधन आहे. ही प्रशस्ती 'प्रयागप्रशस्ती' या नावाने ओळखली जाते. या स्तंभावर सम्राट अशोकाच्या धम्मविजयाचे महत्त्व सांगणारा लेख असून त्याखाली समुद्रगुप्ताच्या दिग्विजयाचे वर्णन करणारा प्रशस्तीलेख आहे. हा एक विरोधाभासच म्हणावा लागेल.

एक पदवी कोरलेली आहे. त्याचा अर्थ 'सर्व राजांची संज्ञा संपुष्टात आणणारा' असा होतो. समुद्रगुप्ताने प्रथम आपल्या राज्याशेजारील राज्ये जिंकून घेतली. उत्तर दिग्विजय करून त्याने दक्षिणेकडील राज्ये जिंकण्यासाठी मोहीम सुरू केली. त्या वेळी दक्षिणेत वाकाटकांची सत्ता प्रबळ होती. समुद्रगुप्ताने वाकाटकांचे राज्य वगळता दक्षिणेत कांचीपर्यंतचा प्रदेश आपल्या आधिपत्याखाली आणला. त्याने जिंकलेल्या प्रदेशांपलीकडील राजांना मांडलिक बनवले. या मांडलिक राजांकडून खंडणी घेऊन त्यांना आपले सार्वभौमत्व मान्य करायला लावले.

या दिग्विजयानंतर समुद्रगुप्ताने 'अश्वमेध' यज्ञ केला आणि स्वतःला 'चक्रवर्ती' राजा म्हणून घोषित केले. शक, कुशाण आणि श्रीलंकेतील राजे या सर्वांनी गुप्तांची अधिसत्ता स्वीकारली. समुद्रगुप्ताच्या काही नाण्यांवर 'वीणावादक' प्रतिमा आहे, त्यावरून तो संगीतज्ञही होता हे लक्षात येते. दुसरा चंद्रगुप्त याने शकांचा पराभव केला आणि तो गादीवर आला. त्याने 'विक्रमादित्य' हे बिरुद धारण केले. त्याने पश्चिमेकडील माळवा, गुजरात व काठेवाड या प्रदेशांमध्ये आपली सत्ता प्रस्थापित केली. त्यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरे देखील गुप्तांच्या वर्चस्वाखाली आली आणि पश्चिमेकडील व्यापारामध्ये गुप्तांचा प्रवेश झाला. त्यानंतर चंद्रगुप्ताने हिंदुकुश ओलांडून वायव्येकडील प्रदेशही आपल्या सत्तेखाली आणला. अशा रीतीने संपूर्ण उत्तर भारतात त्याने सार्वभौम राज्य स्थापन केले. त्याने आपली मुलगी प्रभावती हिचा विवाह दक्षिणेतील वाकाटक राजा दुसरा रुद्रसेन याच्याशी करून दिला व वाकाटकांशी मैत्रीपूर्ण नाते निर्माण केले.

दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचा पुत्र कुमारगुप्त याच्या काळात मध्य आशियातील हुणांनी भारतावर आक्रमणे सुरू केली. कुमारगुप्ताने हुणांचे आक्रमण थोपवून धरले.

कुमारगुप्तानंतरचे राजे आपल्या राज्याचे रक्षण करण्यास असमर्थ ठरले. शेवटी त्यांचे राज्य अनेक छोट्या राज्यांमध्ये विघटित झाले.

ही माहिती तुम्हांला निश्चित आवडेल : चंद्रगुप्त दुसरा हा पित्याप्रमाणेच विद्वानांचा आश्रयदाता आणि विद्या व कला यांचा भोक्ता होता. त्याच्या दरबारात नवरत्ने होती, असे म्हणतात.

धन्वंतरी (वैद्य), क्षपणाक (फलज्योतिषी), अमरसिंह (कोशकार), शंकू (शिल्पज्ञ), वेतालभट्ट (मांत्रिक), घटकपूर (स्थपती, लेखक), कालिदास (महाकवी), वराहमिहीर (खगोलशास्त्रज्ञ) आणि वररुची (वैय्याकरणी) ही त्या नवरत्नांची नावे होत.

गुप्तकालीन राज्यव्यवस्था व लोकजीवन :

गुप्तकाळ हा अभिजात संस्कृतीचा काळ मानला जातो.

गुप्तकाळात राजा हा प्रशासनाचा केंद्रबिंदू असे. राजपुत्र, अमात्य आणि सल्लागार त्याला मदत करत. राजपुत्र बऱ्याचदा प्रांतांचे प्रांतपाल म्हणून काम पाहत असत. प्रत्येक प्रांताचे उपविभाग केले जात. त्या उपविभागांना 'विषय' असे म्हटले जाई. त्या विषयावर स्वतंत्र प्रशासक नेमला जात असे. त्यास 'विषयपती' असे म्हटले जाई. 'कुमारामात्य' हे प्रांतीय अधिकारी होते व 'आयुक्तक' हे जिल्ह्याचा कारभार पाहणारे अधिकारी होते. गुप्त प्रशासन हे विकेंद्रित होते. स्थानिक पातळीवरच अनेक निर्णय घेतले जात.

गुप्तकालीन राजांनी शेतीच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याचे प्रयत्न केले. स्थानिक लोकांना शेतजमिनी कसायला देण्यावर त्यांचा भर होता. धार्मिक आणि शैक्षणिक संस्थांना जमिनी दान दिल्या गेल्या. या जमिनी करमुक्त असत. या जमिनींना अग्रहार असे म्हटले जाई. तसेच या काळात लष्करी आणि नागरी सेवेसाठी रोख पगार देण्याऐवजी इनामी जमिनी देण्याची पद्धत सुरू झाली. मध्ययुगाचे वैशिष्ट्य असलेल्या सरंजामदारी पद्धतीची मुळे इथे दिसू लागतात. गुप्त काळातील या सरंजामी पद्धतीच्या अर्थव्यवस्थेमुळे नागरी केंद्रांचा व्हास झाला असे मानले जाते. दान दिलेल्या भूमीवर कर माफ करण्याच्या पद्धतीमुळे महसूल घटला आणि राजसत्ता आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल झाली. या गोष्टींमुळे राजा हे सत्तेचे केंद्र न राहता सत्तेचे विकेंद्रीकरण होऊन स्थानिक जमीनदारांच्या हाती सत्ता केंद्रित होऊ लागली.

युआन श्वांग या चिनी प्रवाशाच्या वृत्तान्तानुसार गुप्त साम्राज्यातील वायव्येकडील प्रदेशामध्ये ऊस आणि गहू ही पिके घेतली जात. मगध व त्याच्या पूर्वेकडे भातशेती होत असे.

खनिजे, प्राणी आणि वनस्पती हा गुप्तकाळात व्यापारी संपत्तीचा स्रोत होता. त्याचबरोबर या काळात कारागिरांची गुणवत्ता उंचावली होती, असे दिसते. सुवर्णकारांनी घडवलेली गुप्तकालीन सुवर्ण नाणी ही त्याचा उत्तम नमुना आहेत. गुप्त नाण्यांवर राजाच्या विविध पैलूंचे सौंदर्यपूर्ण आणि वास्तव दृष्टीने हुबेहूब

चित्रण केलेले आहे. निगम, श्रेणी आणि गण अशा संघटना व्यापाऱ्यांनी व उद्योगपतींनी स्थापन केल्या होत्या.

गुप्तकाळापर्यंत परकीय आक्रमकांच्या अनेक जमाती भारतात स्थायिक झाल्या होत्या. त्यांना समाजव्यवस्थेत सामावून घेण्यात आले. 'नारदस्मृती', 'याज्ञवल्क्य स्मृती' यांसारख्या स्मृतिग्रंथांची निर्मिती या काळात झाली. या ग्रंथांमध्ये समाजातील या बदलाच्या अनुषंगाने झालेल्या समाजरचनेचे वर्णन आढळते.

अधिक माहितीसाठी :

गुप्तकाळात भारतात कापूस मोठ्या प्रमाणावर होत होता व त्यापासून विविध प्रकारचे कापडही तयार केले जात असे. कापडाचे क्षौम (लिनन), चित्रपट्ट (छापील रेशमी), दुकूल (रेशमी), पुलकबंध (रंगीत सुती), पुष्पपट्ट (फुलांची नक्षी असलेले), अंशुक (मलमल) अशा अनेक प्रकारांचे उल्लेख आढळतात. या कापडांना देशी-विदेशी बाजारांमध्ये मोठी मागणी होती.

गुप्तकालीन समृद्धता तत्कालीन मूर्तीशिल्प व साहित्यावरून समजते. गुप्तकालीन राजकीय स्थैर्य आणि समृद्धी व गुप्त सम्राटांनी संस्कृत भाषेला दिलेला राजाश्रय यामुळे या काळात अनेक विषयांवर संस्कृत भाषेत ग्रंथनिर्मिती झाली. भारतीय वाङ्मयातील एक उत्कृष्ट कलाकृती म्हणजेच कालिदासाचे 'शाकुंतल' हे नाटक या काळात लिहिले गेले.

मानवी शरीराकृती हा गुप्त काळातील शिल्पकलेचा केंद्रबिंदू होता. मानवी शिल्पे आणि देवी-देवतांच्या मूर्ती या काळात घडवल्या गेल्या. भारतीय मूर्तिविज्ञानाचा पाया या काळात रचला गेला. सारनाथ, देवगढ, अजिंठा अशा अनेक ठिकाणी या काळातील शिल्पे आढळतात. या काळात हिंदू, बौद्ध व जैन धर्माच्या मूर्ती घडवल्या गेल्या. विशेष म्हणजे दगड व धातू यांच्या बरोबरच मातीचाही उपयोग मूर्ती बनवण्यासाठी या काळात केला जात असे.

भारतीय मंदिर स्थापत्याचा पाया या काळात घातला गेला. घडीव दगडांचा वापर करण्यास सुरुवात झाली. सांची, भुमरा, देवगड या ठिकाणी सुरुवातीच्या मंदिरांचे अवशेष आढळतात.

ही माहिती तुम्हांला निश्चित आवडेल :

मेहरौली येथील लोहस्तंभ

गुप्त काळात धातूंचे मिश्रण व ओतकाम यामध्ये लक्षणीय प्रगती झाली होती. दिल्लीचा लोहस्तंभ त्याची साक्ष आहे. कित्येक शतके न गंजता राहिलेला हा लोहस्तंभ पाहता त्या काळी धातुविज्ञान अत्यंत प्रगत होते, हे लक्षात येते.

१०.५ वर्धन साम्राज्य

गुप्त साम्राज्याच्या पडत्या काळात उत्तर भारतातील स्थानेश्वर (ठाणेसर) या ठिकाणी 'वर्धन', गंगा-यमुना दुआबाच्या प्रदेशात 'मौखारी', सौराष्ट्रात 'मैत्रक' इत्यादी राजसत्तांचा उदय झाला. पुष्यभूती हा वर्धन राजघराण्याचा मूळ पुरुष होता. प्रभाकरवर्धन या राजाच्या राज्यारोहणापासून वर्धन घराणे प्रभावी बनले. 'परमभट्टारक महाराजाधिराज' हे सार्वभौमत्वाचे बिरुद त्याने धारण केले होते. या घराण्याचा सर्वांत प्रभावी राजा म्हणजे हर्षवर्धन होय. त्याच्या साम्राज्याचा विस्तार नेपाळपासून नर्मदेपर्यंत व सौराष्ट्रापासून बंगालपर्यंत झालेला होता. हर्षवर्धनाच्या मृत्यूनंतर त्याला कोणी वारस नसल्यामुळे त्याच्या साम्राज्याचे तुकडे पडले व उत्तर भारतात अनेक राज्ये स्वतंत्र झाली.

हर्षवर्धनाच्या दरबारी असणारा राजकवी बाणभट्ट याने लिहिलेल्या 'हर्षचरित' हा ग्रंथ तसेच चिनी प्रवासी ह्युएन त्सांग याने लिहिलेले प्रवासवर्णन यांतून या काळची बरीच माहिती मिळते. हर्षवर्धनाच्या कारकिर्दीत नालंदा व वल्लभी ही विद्यापीठे जगातील श्रेष्ठ विद्याकेंद्रे बनली होती. भारतातूनच नव्हे तर चीन, तिबेट, कोरिया, जपान, श्रीलंका इत्यादी देशांतून शेकडो विद्यार्थी ज्ञानार्जनासाठी तेथे येत असत. हर्षवर्धनाचे साम्राज्य हे प्राचीन भारतातील शेवटचे बलाढ्य साम्राज्य होते.

१०.६ कर्कोटक साम्राज्य

काश्मीरमध्ये होऊन गेलेल्या राजघराण्यांपैकी इसवी सनाच्या सातव्या ते नवव्या शतकातील कर्कोटक घराण्याचा उल्लेख युआन श्वांग याने केला आहे. त्याच्या भारतभेटीत तो काश्मीरमध्ये गेला होता. कल्हणाच्या राजतरंगिणीमध्येही या घराण्याचे सविस्तर वर्णन आहे. दुर्लभवर्धन हा कर्कोटक घराण्याचा संस्थापक होता. त्याचे साम्राज्य नर्मदेपासून तिबेटपर्यंत पसरलेले होते.

दुर्लभवर्धनाचा नातू ललितादित्य (इ.स.७२४-७६०) याची कारकिर्द विशेष उल्लेखनीय आहे. त्याचा उल्लेख मुक्तापीड या नावानेही केला जातो. त्याने त्याच्या कारकिर्दीत दोनदा दिग्विजय केला. त्यामुळे काश्मीरच्या उत्तर सीमेवरील, विशेषतः अमुदर्या नदीच्या खोऱ्यातील अनेक जमातींना त्याने पळवून लावले. त्यामध्ये तुखार (तुर्क) लोकांचा समावेश होता. उत्तरापथातील अवंतीपासून ते ईशान्येकडील प्राग्ज्योतिषपूर (आसाम) पर्यंतचा प्रदेश त्याने पादाक्रांत केला होता. अवंती (कनोज) येथील यशोवर्मा या राजाच्या मदतीने त्याने समुद्र पार करून द्वीपांतर (श्रीलंका) केल्याचा उल्लेख कल्हणाने केला आहे. यावरून असे दिसते की ललितादित्याने उत्तरेला तिबेटपासून दक्षिणेला कावेरी नदीपर्यंत साम्राज्य प्रस्थापित केले असावे. त्याची तुलना गुप्त साम्राज्याशी करता येईल. ललितादित्य हा विष्णूचा उपासक होता. त्याने मार्तंड मंदिराची निर्मिती केली. ललितपूर नावाचे नगर त्याने वसवले होते. झेलम नदीच्या तीरावरील आजचे लाटपूर म्हणजेच ललितपूर असावे. हुष्कपूर (उशकूर) येथे त्याने बौद्धविहार बांधले होते.

१०.७ व्यापार, नाणी, कला, मूर्तिशास्त्र

इसवी सनापूर्वीचे दुसरे शतक ते इसवी सनाचे चौथे शतक हा सहा शतकांचा काळ भारतीय इतिहासामध्ये मध्य आशियातून आलेल्या टोळ्यांच्या आगमनाचा आणि त्यांनी प्रस्थापित केलेल्या राजघराण्यांचा काळ होता. हे लोक भारतात येईपर्यंत त्यांच्या मार्गातील अनेक संस्कृतींची वैशिष्ट्ये आत्मसात करत ते इथपर्यंत पोचले. त्यामुळे भारतातील सांस्कृतिक जीवनातही परिवर्तन घडून आले.

तत्कालीन भारतीय समाजात शेती व पशुपालन

अधिक माहितीसाठी : बॅक्ट्रियातील काही नाणी आकार आणि वजन या बाबतीत ग्रीक धर्तीची आहेत. त्यामधील काही नाण्यांवर घुबडाची प्रतिमा दिसते. घुबड हे 'अथेना' देवीचे चिन्ह आहे. अथेना ही अथेन्सची अधिष्ठाती देवता होती. ग्रीक भाषेतील मजकूर असलेली इंडो-ग्रीक नाणी बॅक्ट्रियात सापडलेली आहेत. त्यामध्ये दर्शनी बाजूवर ग्रीक भाषेत लेख असे आणि मागील बाजूवर प्राकृत भाषेतील लेख असे. प्राकृत भाषेतील लेखासाठी खरोष्ठी लिपीचा वापर केलेला असे.

हीच उपजीविकेची प्रमुख साधने होती. त्याचबरोबर विविध उद्योगधंदे व व्यापार यांची या काळात प्रगती झाली. त्यामध्ये भारतीयांचा परकीयांशी आलेला संपर्क महत्त्वाचा ठरला. मौर्यकाळाप्रमाणे या काळातही व्यापारी आणि कारागिरांच्या श्रेणी कार्यरत होत्या. या काळात भारताचा समुद्री व्यापार मोठ्या प्रमाणावर वाढीस लागला. भारतीय माल जहाजांतून तांबड्या समुद्रापर्यंत आणि तेथून इजिप्तमार्गे रोम येथे रवाना होत असे. भारतातून वाघ, सिंह, माकड यांसारखे प्राणी, पोपट, मोर यांसारखे पक्षी, लोकर, रेशीम, मलमल, सुती कापड, हस्तिदंत, मोती, मसाल्याचे पदार्थ, चंदन, औषधी वनस्पती, हिरे, माणके व इतर चैनीच्या वस्तू निर्यात केल्या जात असत आणि बाहेरील देशातून शिसे, तांबे, काच, चांदी, सोने, मद्य इत्यादी वस्तू आयात केल्या जात असत. या व्यापारामुळे भारतात सुवर्ण नाण्यांचा ओघ सतत येत असल्यामुळे भारतभूमी समृद्ध बनली होती.

बॅक्ट्रियन ग्रीकांनी जी सुवर्ण नाणी चलनात आणली त्यावर राजांच्या व देवदेवतांच्या आकृती कोरलेल्या होत्या. ग्रीक तसेच रोमन नाण्यांचा मोठा प्रभाव शक, कुशाण इत्यादी राज्यकर्त्यांच्या नाण्यांवर पडलेला दिसतो. शकांच्या नाण्यांवर खरोष्ठी लिपी आढळते.

या काळची नाणी ही ग्रीक, भारतीय व इराणी संस्कृतीचा संमिश्र प्रभाव दर्शवतात. भारतीय देवदेवतांच्या प्रतिमा नाण्यांवर दर्शवणारे कुशाण हे पहिले राजे होते. शिव प्रतिमा असलेली तांब्याची नाणी त्यांनी चलनात आणली होती. भारत व चीनच्या सीमेलगतच्या प्रदेशात कुशाणांची नाणी सापडली. कुशाण आणि चिनी राज्यकर्ते यांच्यामध्ये राजनैतिक संबंध होते. मध्य आशियात

सापडलेल्या कुशाण नाण्यांवर खरोष्ठी लिपीतील प्राकृत मजकूर आढळतो. या पुराव्याच्या आधारे प्राकृत भाषा बोलणारे लोक या भारतीय उपखंडाबाहेर देखील वास्तव्यास होते, असे दर्शवतात.

भारतीय, ग्रीक, रोमन, इराणी आणि शक संस्कृतींचा संगम गांधार प्रदेशात झाला होता. त्यामुळे या प्रदेशाला सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्व प्राप्त झाले होते. पुष्कळावती, तक्षशिला, पुरुषपूर इत्यादी नगरांमध्ये ज्या

गांधार शैली

मूर्तिकलेचा विकास झाला, तिला 'गांधार शैली' असे नाव मिळाले. या प्रकारातील मूर्तीचे विषय भारतीय होते पण शैली ग्रीक होती. बौद्ध धर्मातील महायान पंथाच्या उदयामुळे या कलाशैलीला प्रोत्साहन मिळाले. गौतम बुद्ध व बोधिसत्वांच्या मूर्तींबरोबरच त्यासाठी दान देणाऱ्यांचे पुतळे देखील पाषाणात कोरले गेले. परंतु ही शैली वायव्येकडील भारतापुरतीच सीमित राहिली. गांधारशैलीच्या मूर्तींमध्ये प्राकृतिक सौंदर्याला अधिक महत्त्व होते. याच सुमारास मथुरा व वाराणसी कलाशैली विकसित झाली. त्यांतील गौतम बुद्धांच्या प्रतिमा पूर्णपणे भारतीय स्वरूपाच्या होत्या. मथुरा हे भारतीय शिल्पकलेचे महत्त्वाचे केंद्र होते. प्रतिमा-शिल्प हे मथुरा शिल्प पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. विम तक्षम व कनिष्क या कुशाण राजांचे पुतळे या प्रतिमा शिल्पाचे नमुने आहेत. तसेच सरस्वती, विष्णू, सूर्य, शिव आणि कार्तिकेय यांच्या मूर्ती प्रथम या काळात निर्माण झाल्या. कुशाणकाळातील ही शिल्पकला भारतीय शिल्पकलेच्या इतिहासात 'नवनिर्मितीचा' काळ दर्शवणारी होती. या काळात तत्कालीन संपन्न समाजाचे प्रतिबिंब देखील कलेतून उमटवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

१०.८ भारत-रोम व्यापार (महाराष्ट्रातील व्यापाराची केंद्रे)

इसवी सनपूर्व पहिल्या शतकाच्या मध्यावर लिहिलेला 'द पेरिप्लस ऑफ एरिथ्रियन सी' या ग्रंथात तांबडा समुद्र आणि भारतीय किनारपट्टी यांना जोडणारे सागरी मार्ग, बंदरे, प्रदेश, व्यापारात विनिमय होणाऱ्या

वस्तू या सर्वांचे उल्लेख आहेत. तांबडा समुद्र, भारत व रोमच्या व्यापारी संबंधांसाठी महत्त्वपूर्ण होता. व्यापारी मालामध्ये कापड, काळी मिरी, मूल्यवान खडे, हस्तिदंत आणि रोमन अभिजनांच्या मनोरंजनासाठी माकड, पोपट व मोर असे प्राणी भारतातून निर्यात केले जाऊ लागले. त्याचा मोबदला सुवर्ण नाण्यांच्या रूपाने चुकवला जात असे. प्रवाळ आणि मद्य आयात केले जाऊ लागले. दोन्ही बाजूंना कान असलेल्या मद्यकुंभांची (अँफोरा) खापरे उत्खननात सापडली आहेत. त्यांच्या तळाशी साठलेल्या द्रव्याचे परीक्षण केल्यानंतर ते मद्याचे अवशेष असल्याचे दिसते. त्याव्यतिरिक्त या कुंभाचा वापर ऑलिव्ह तेल आणि गॅरम (माशांचे लोणचे) ठेवण्यासाठीही होई. रोमन बाजारात मागणी असलेल्या वस्तूंच्या बदल्यात प्रामुख्याने रोमन नाणी स्वीकारली जात. महाराष्ट्र आणि दक्षिण भारतात ज्या प्रमाणात ही नाणी

सापडतात त्यावरून बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालणाऱ्या व्यापाराची कल्पना येते. या व्यापारामुळे बाजारपेठ आणि शहरे यांच्या संख्येत वाढ झाली. पश्चिम भारतातही अनेक महत्त्वाची बंदरे या काळात उदयास आली. महाराष्ट्रात येणाऱ्या व्यापारी वस्तूंची कोठारे तेर, नेवासा, भोकरदन, कोंडापूर आणि सन्नती येथे होती. सोपारा आणि कल्याण ही बंदरे भारत रोम व्यापाराची महत्त्वाची केंद्रे होती. या केंद्रांमध्ये या व्यापाराची साक्ष असलेले रोमन मद्यकुंभ आणि तांबडी भांडी उत्खननात सापडतात. तसेच रोमन नाण्यांच्या प्रतिकृती देखील सापडतात. दक्षिण भारतात व्यापाराच्या वाढीबरोबर धरणीकोट, अमरावती, नागार्जुनीकोंडा अशा ठिकाणी बौद्ध केंद्रेही स्थापन झाली होती.

पुढील पाठात आपण दक्षिण भारतातील राजसत्तांचा अभ्यास करणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- इंडो-ग्रीकांचा इतिहास हा प्रामुख्याने त्यांच्या समजतो.
(अ) साहित्यावरून (ब) कोरीव लेखांवरून
(क) नाण्यांवरून (ड) मातीच्या भांड्यांवरून
- गुप्त वंशाचा संस्थापक हा होता.
(अ) श्रीगुप्त (ब) घटोत्कच
(क) समुद्रगुप्त (ड) रामगुप्त
- शकांचा पराभव करून गादीवर आल्यावर 'विक्रमादित्य' हे बिरुद याने धारण केले.
(अ) दुसरा चंद्रगुप्त (ब) रामगुप्त
(क) पहिला चंद्रगुप्त (ड) कुमारगुप्त

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. क्षौम	लिनन कापड
२. पुष्पपट्ट	सुती कापड
३. दुकूल	रेशमी कापड
४. अंशुक	मलमल कापड

प्र.२ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- गुप्तकाळात स्थानिक जमीनदारांच्या हाती सत्ता केंद्रित होऊ लागली.
- हूण स्वाऱ्यांची प्रत्येक लाट गुप्तांना दुर्बल बनवत गेली.

प्र.३ तुमचे मत नोंदवा.

दिविजयानंतर समुद्रगुप्ताने अश्वमेध यज्ञ केला.

प्र.४ टीपा लिहा.

- गुप्तकालीन शिल्पकला
- भारत-रोम व्यापार

प्र.५ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे पुढील प्रश्नाचे उत्तर लिहा.

गुप्त कालखंडातील विविध क्षेत्रांमधील प्रमाणीकरण कसे झाले ते लिहा.

- गुप्तकालीन प्रशासनाची विभागणी
- शेतीच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना
- गुप्तकालीन नाणी/नाणक शास्त्रातील प्रगती

उपक्रम

आंतरजालाच्या मदतीने बाणभट्ट लिखित 'हर्षचरित' या ग्रंथाविषयी अधिक माहिती मिळवा.

